

چهاردهم ق. است. وی به سال ۱۲۹۰^۱ یا ۱۲۹۱ ق.^۲ در مکه زاده شد. پدرش از درجه داران ارتش هند بود که ضد استعمار انگلیس مبارزه کرد. وی برای حج عازم مکه شد و در منطقه‌ای به نام جبل هندی در مکه اقامت گزید و بر اثر حضورش در یکی از نبردها، از دولت عثمانی لقب غازی گرفت.^۳

عبدالله دانش‌های گوناگون مانند فقه، حدیث، تفسیر و حساب را در مکه آموخت. وی نخستین آموزش‌ها را در مدرسه صولتیه نزد استادانی چون شیخ عبدالسبحان بن شیخ خادم و شیخ حضرت نور افغانی (م. ۱۳۲۱ ق.) فراگرفت و کنار آن در حلقات درس استادان مسجد الحرام از جمله شیخ تفضل الحق الخياط المرشد آبادی (م. ۱۳۳۸ ق.) حضور یافت.^۴ وی بیش از هر چیز در حدیث و تاریخ مهارت یافت و از مشایخ بزرگ حدیث فراوان بهره برد^۵ و اجازه گزارش حدیث گرفت^۶ تا آنجا که به سبب گزارش روایت‌های فراوان از محدثان و مهارت در دانش حدیث، به او لقب «مسند» دادند.^۷ او در معرفی استادان خود،

۱. معجم المؤلفین، ج ۶، ص ۱۳۵؛ الاعلام، ج ۴، ص ۱۳۴.

۲. التاريخ القويم، ج ۱، ص ۲۲.

۳. افادة الأنام، ص ۱۰، «مقدمه محقق».

۴. نشر الریاحین، ج ۱، ص ۳۱۰؛ اعلام المکین، ج ۲، ص ۷۰۴.

۵. افادة الأنام، ص ۱۸-۲۵، «مقدمه محقق».

۶. اعلام المکین، ج ۲، ص ۷۰۴.

۷. العلماء و الادباء، ص ۱۱۹-۱۲۱.

نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت؛ نزهة الناظرین فی تاریخ مسجد سید الاولین و الآخرین: جعفر بن اسماعیل المدنی، به کوشش احمد سعید، مدینه، مکتبه بن مسلم - قاهره، مکتبه الرفاعی؛ نصیحة المشاور: ابن فرحون (م. ۷۶۹ ق.)، به کوشش علی عمر، قاهره، مکتبه الثقافة الدینیة، ۱۴۲۷ ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ ق.)، به کوشش السامرائی، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۲ ق.

سید مجتبی حسینی

إفادة الأنام...: کتابی پربزرگ در سیاست، تاریخ، جغرافیا و فرهنگ مکه، نوشته عبدالله بن محمد غازی (م. ۱۳۶۵ ق.)

نام کامل این کتاب *إفادة الأنام بذكر أخبار بلد الله الحرام مع تعلیقة المسمى باتمام الكلام* است که آگاهی‌هایی پرشمار در تاریخ محلی مکه، به ویژه تاریخ سیاسی این شهر، در بر دارد. گزارش‌های گسترده و دقیق نویسنده از دوران خود که مشتمل بر آگاهی‌های سیاسی اواخر سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم ق. و رویدادهایی مانند فروپاشی دولت عثمانی و روی کار آمدن دولت سعودی است، از آگاهی‌های مهم این کتاب شمرده می‌شود.

عبدالله از دانشمندان حنفی سده

کتابی با عنوان *تنشيط الفؤاد من تذکار الاسناد* نگاشته است. مسئولیت کتابخانه مدرسه صولتیه و تدریس در مسجد الحرام، بخشی از زندگانی علمی وی را تشکیل می‌داد.^۱ در این دوره، کسانی مانند سید ابوبکر بن احمد بن حسین حبشی علوی (م. ۱۳۷۴ق.) و شیخ محمد یاسین فادانی مکی (م. ۱۴۱۰ق.) از او دانش آموختند.^۲ گویا مطالعه و نسخه‌برداری کتاب‌های تاریخی و حدیثی این کتابخانه، دستمایه او برای تألیف آثارش به ویژه کتاب *إفادة الأنام* شد. غازی آثاری گوناگون در فقه و حدیث و تاریخ دارد. کتاب *نظم الدرر فی تراجم علماء مکه من القرن العاشر الی القرن الرابع عشر* از دیگر آثار تاریخی او است.^۳ او برای گذران زندگی، کنار تدریس و تألیف، در مغازه‌ای کوچک نزدیک مسجد الحرام به فروش نوشت‌افزار پرداخت.^۴

غازی کتابش را با مقدمه‌ای پر دامنه در معرفی منابعی آغاز می‌کند که از آن‌ها در نگارش این اثر، بهره برده است. او هنگام یادکرد هر یک از منابع، به شرح حال نویسندگان و دیگر آثارشان می‌پردازد. (مقدمه

مؤلف، ص ۱۳۳-۱۵۵) البته این شمارش را ناتمام رها کرده و ادامه آن را به پایان کتاب وانهاده است، اگر چه از ذکر منابع در پایان کتاب اثری به چشم نمی‌خورد. بدین رو، محقق کتاب، عبدالله بن دهیش، این کار را تمام کرده و منابع و مصادر *إفادة الأنام* را در ۱۸۱ بند بیان نموده است.^۵

إفادة الأنام در ۱۰ باب و هفت جلد سامان یافته است. باب‌های یکم تا نهم که به آگاهی‌های تاریخی و جغرافیایی مکه پرداخته است، جلد‌های اول و دوم را در بر گرفته و باب دهم که به امیران مکه اشاره دارد، جلد‌های سوم تا ششم *إفادة الأنام* را به خود اختصاص داده است.

دیده‌ها و شنیده‌های نویسنده، از دیگر منابع کتاب به شمار می‌روند که بر غنای آگاهی‌های *إفادة الأنام* افزوده‌اند. غازی شنیده‌های خویش را گاه از پدرش محمد غازی (برای نمونه: ج ۲، ص ۸، ۹۲) و گاه از مشایخ خود چون شیخ عبدالحق گزارش کرده است. گستردگی مصادر و منابع و اشمال بر انبوهی از آگاهی‌های تاریخی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، جغرافیایی و نظامی سبب شده که از این کتاب با عنوان دانشنامه‌ای از گزارش‌ها و آگاهی‌های مکه تعبیر شود.^۶

۱. تاریخ القویوم، ج ۱، ص ۲۲؛ اعلام المکین، ج ۲، ص ۷۰۴.

۲. *إفادة الأنام*، ص ۳۷-۴۲، «مقدمه محقق»؛ اعلام المکین، ج ۲، ص ۷۰۴.

۳. معجم المؤلفین، ج ۶، ص ۱۳۶؛ نشر الریاحین، ج ۱، ص ۳۰۹؛ الاعلام، ج ۴، ص ۱۳۴.

۴. تاریخ القویوم، ج ۱، ص ۲۲.

۵. *إفادة الأنام*، ص ۸۵-۱۰۱، «مقدمه محقق».

۶. العلماء و الادباء، ص ۱۲۱؛ اعلام المکین، ج ۴، ص ۹۳-۹۶.

کرده و علت آن را ناآگاهی به امور سیاسی و پدید آمدن زمینه غیبت از افراد دانسته است^۳، در حالی که *إفادة الأنام* بیش از هر چیز به امور سیاسی توجه دارد. *تاریخ مکه* احمد سباعی یکی دیگر از این آثار است که حجم وسیعی از آگاهی‌های آن بر گرفته از *إفادة الأنام* است.^۴ *إفادة الأنام* اگر چه از لحاظ نگارش بر این دو مقدم است، بعداً به چاپ رسیده است. از این رو، این آثار به نسخه خطی *إفادة الأنام* استناد کرده‌اند.^۵

غازی افزون بر مقدمه‌ای در یادکرد منابع و مصادر، مقدمه‌ای دیگر را در فضیلت‌ها، عظمت و نام‌های مکه نگاشته (مقدمه مؤلف، ص ۱۶۳-۲۰۳) و سپس در ۱۰ باب و یک خاتمه، کتابش را سامان داده است. او در آغاز به تاریخ کهن مکه پرداخته و آگاهی‌هایی گسترده از موضوعات گوناگون به پشتوانه منابع فراوان گرد آورده و گاه اخبار مربوط به زمان خود را نیز به آن‌ها افزوده است. (برای نمونه: ج ۲، ص ۸) مباحث بخش تاریخی و فرهنگی *إفادة الأنام* عبارتند از: ساخت و سازها و تعمیرهای کعبه (ج ۱، ص ۲۸۴-۴۲۰)، مسجدالحرام (برای نمونه: ج ۱، ص ۶۷۰) و دیگر مکان‌ها، اندازه و مساحت جای‌ها و

غازی افزون بر تبویب و فصل‌بندی دقیق و منطقی کتاب، هر چه را که از نویسندگان پیش از خود درباره موضوعی آمده، گردآوری و گزارش کرده و برای مستندسازی این گزارش‌ها معمولاً نام کتاب یا مؤلفش (برای نمونه: ج ۲، ص ۹۸) را در آغاز هر گزارش آورده است.^۱

غازی حدیث‌های کتابش را گاه با سلسله اسناد روایان (برای نمونه: ج ۱، ص ۱۶۹) و گاه بدون استناد یاد می‌کند. او در بیان احکام فقهی حج و حرم، بدون ترجیح هیچ مذهبی، فقط به ذکر باورهای مذاهب می‌پردازد. (برای نمونه: ج ۱، ص ۶۵۴) اما در مباحث تفسیری، افزون بر یادکردن از سخنان مفسران، سخنی را در آن میان برمی‌گزیند. (برای نمونه: ج ۱، ص ۱۶۳-۱۶۴)

آثار بعدی تاریخ مکه به گزارش‌های این کتاب استناد کرده‌اند که از آن جمله *التاریخ القویم لمکة و بیت الله الکریم* نوشته محمد طاهر کردی است.^۲ این کتاب هم‌زمان با *إفادة الأنام* نگارش یافته و هر دو از کتاب‌های متأخر و پُر برگ تاریخ مکه به شمار می‌روند؛ با این تفاوت که کردی در نگارش کتابش از یادکرد نبردها و رخدادهای سیاسی دوری

۳. *التاریخ القویم*، ج ۱، ص ۱۲-۱۳.

۴. برای نمونه: *تاریخ مکه*، ص ۲۸۹، ۳۳۹، ۴۵۱.

۵. *التاریخ القویم*، ج ۲، ص ۵۷.

۱. *اعلام المکین*، ج ۴، ص ۹۳-۹۶؛ *إفادة الأنام*، ص ۷۵، «مقدمه محقق».

۲. برای نمونه: *التاریخ القویم*، ج ۲، ص ۵۷، ۲۰۶.

مکان‌های حج و حرم (برای نمونه: ج ۱، ص ۴۲۰-۴۲۳)، فضیلت حطیم (ج ۱، ص ۵۶۶)، حجرالاسود (ج ۱، ص ۵۳۰) و دیگر مکان‌های متبرک (ج ۱، ص ۵۷۱)، کوه‌ها (ج ۲، ص ۳۷-۳۷)، مساجد (ج ۲، ص ۶۷-۶۷)، آرامگاه‌ها (ج ۲، ص ۱۴۵-۲۸۱)، چشمه‌ها (ج ۲، ص ۲۸۱-۳۵۵) و چاه‌های مکه (ج ۲، ص ۳۵۸-۳۶۴)، سیل‌ها (ج ۲، ص ۳۹۴-۴۳۹) و فتنه‌های رخ داده در مکه (ج ۲، ص ۴۶۲-۵۱۱)، عادات مردم مکه در ماه رجب (ج ۲، ص ۵۱۴) و ذی‌حجه (ج ۲، ص ۵۱۶) و همچنین برخی عادت‌های خطیبان جمعه (ج ۲، ص ۵۱۱-۵۱۳) و چگونگی برپایی نماز جماعت در مسجدالحرام. (ج ۲، ص ۵۱۶-۵۲۵)

غازی در یادکرد از دانشمندانی که در گورستان معلات دفن شده‌اند، به شرح حال آن‌ها پرداخته و به برخی از آنان توجه فراوان کرده و افزون بر شرح حال دقیق آن‌ها، فهرست آثارشان را آورده است. برای مثال، به فآسی و کتاب‌هایش بیش از همه توجه کرده است. (ج ۲، ص ۱۶۹-۲۶۰) تاریخ حج‌گزاری خلفا، بزرگان و امیران و بیان صدقات و کارهای ایشان در مکه، از دیگر آگاهی‌های کتاب هستند. (ج ۲، ص ۶۳۷-۷۳۴)

فهرست حکمرانان مکه، بخشی انبوه از این کتاب را به خود اختصاص داده است. او این گزارش را از هنگام فتح مکه آغاز کرده و

سپس به حکمرانان مکه در دوران خلفای راشدین، اموی و عباسی پرداخته و آن‌گاه، به دولت اشراف مکه در چهار طبقه موسویون، سلیمانین، هاشمیون و آل قتاده اشاره کرده است. وی همه رخدادهای دوره حکومت هر حکمران همچون فتنه‌ها، نبردها، و نامه‌نگاری‌ها را در این بخش یاد کرده است. (جلد ۳-۴) آن چه به این اثر ارزشی ویژه بخشیده و بخش عمده‌ای از آن را به خود اختصاص داده، آگاهی‌های ارزشمند نویسنده از اوضاع سیاسی روزگار خود، یعنی اواخر سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم ق. است. در این دوران، اتفاقاتی بسیار مهم در عرصه سیاست و حکومت عربستان رخ داده که غازی همه آن‌ها را سایه به سایه تعقیب کرده و گزارش‌ها و آگاهی‌های دقیقی از آن‌ها به دست داده است.

رخدادهای سیاسی مهم دوران غازی را می‌توان به دو بخش اصلی قسمت کرد: بخش نخست رخدادهای مربوط به فروپاشی دولت عثمانی و استقلال دولت شریف حسین و جنبش مشروطه‌خواهی است. با توجه به اهمیت این دوره از تاریخ سیاسی عربستان و دل‌بستگی سخت نویسنده به حکومت شریف حسین، آگاهی‌های بسیاری درباره این دوره ثبت شده است که از آن جمله‌اند: دخالت دولت انگلیس در این جریان‌ها، اسیر شدن

ترك‌های عثمانی، استیلای شریف حسین بر عربستان و ماجرای بیعت گرفتنش و تعیین اسم «ملك» برای خود. (ج ۴، ص ۲۳۷-۳۹۳)

او در این بخش با توجه به دلبستگی ویژه که به انقلاب و دولت شریف حسین دارد، به همه خدمات او در طول حکومتش همچون تأسیس ادارات آموزشی، افتتاح خیابان‌ها و مدارس، یاری رساندن به نیازمندان (ج ۴، ص ۳۹۵-۴۰۳) و ایجاد دادگاه جدید با قوانینی نو (ج ۴، ص ۴۰۹) اشاره کرده و سپس با ذکر آمار و ارقام، به مقایسه آن با حکومت پیشین پرداخته است. برای نمونه، در جدولی به واردات در دولت شریف حسین و دولت پیشین اشاره کرده و به این نکته توجه داده است که در این دوره شریف حسین در حال نبرد بوده، در حالی که دولت پیشین چنین وضعی نداشته است. (ج ۴، ص ۴۰۴-۴۰۹)

او در گزارش این رویدادها، همه اسناد، نامه‌ها، تلگرام‌ها، قراردادهای میان گروه‌ها و کشورها و بندهای این پیمان‌ها را مو به مو و بدون هیچ حذف و تلخیص یاد کرده است. (برای نمونه: ج ۴، ص ۴۷۱-۴۷۹) یکی از منابعی که در تهیه این اسناد بسیار از آن بهره برده شده، کتاب *تاریخ مقدرات العراق* السیاسیه نوشته محمد طاهر العمری است. (برای نمونه: ج ۴، ص ۳۱۴، ۳۸۸)

ستیز میان شریف حسین و ملك عبدالعزیز و سرانجام پیروزی ملك عبدالعزیز و روی کار آمدن وهابی‌ها، بخشی دیگر از آگاهی‌های دوره نویسنده را می‌سازند. با توجه به شیوه گزارش این رویداد و به کار بردن تعبیر «وهابیان» دانسته می‌شود که نویسنده را این تعبیر خوش نیامده است. (برای نمونه: ج ۴، ص ۵۷۹، ۶۱۹) او گزارش این دوره را با حمله وهابیان به طائف و سخنرانی ملك حسین در حرم و اعلام قیامش آغاز کرده (ج ۴، ص ۵۷۵) و سپس به دقت به رخدادهای این واقعه پرداخته که از آن جمله‌اند: ورود ملك عبدالعزیز به مکه و بیان خلاصه سخنرانی او در موضوعات سیاسی و عقیدتی همچون مسئله شفاعت و محبت اولیا و صالحان (ص ۶۵۷-۶۶۳)، قراردادهای پیمان‌ها با قبیله‌های گوناگون و بندهای آن معاهدات (برای نمونه: ج ۵، ص ۷)، ستیزهای شریف علی و دولت سعودی (ج ۵، ص ۶۳-۷۲) و تسلیم شدنش به ملك عبدالعزیز (ج ۵، ص ۹۵)، ویرانی گنبدهای گورستان معلات به دست امیر خالد (ج ۴، ص ۶۱۶)، ابلاغیه دولت آل سعود (ج ۵، ص ۷۴)، محاصره مدینه و تسلیم شدن آن (ج ۵، ص ۸۵-۹۰) و همه نامه‌ها و مراسلات و خطابه‌ها. (برای نمونه: ج ۵، ص ۱۰۷)

او همچنین به کارهای دولت سعودی سال‌های در سال‌های ۱۳۴۷-۱۳۴۹ ق. مانند تشکیل هیئت‌های امر به معروف و نهی از منکر (ج ۵، ص ۱۶۸)، تعیین حکمران طائف و

ترك‌های عثمانی، استیلای شریف حسین بر عربستان و ماجرای بیعت گرفتنش و تعیین اسم «ملك» برای خود. (ج ۴، ص ۲۳۷-۳۹۳)

او در این بخش با توجه به دلبستگی ویژه که به انقلاب و دولت شریف حسین دارد، به همه خدمات او در طول حکومتش همچون تأسیس ادارات آموزشی، افتتاح خیابان‌ها و مدارس، یاری رساندن به نیازمندان (ج ۴، ص ۳۹۵-۴۰۳) و ایجاد دادگاه جدید با قوانینی نو (ج ۴، ص ۴۰۹) اشاره کرده و سپس با ذکر آمار و ارقام، به مقایسه آن با حکومت پیشین پرداخته است. برای نمونه، در جدولی به واردات در دولت شریف حسین و دولت پیشین اشاره کرده و به این نکته توجه داده است که در این دوره شریف حسین در حال نبرد بوده، در حالی که دولت پیشین چنین وضعی نداشته است. (ج ۴، ص ۴۰۴-۴۰۹)

او در گزارش این رویدادها، همه اسناد، نامه‌ها، تلگرام‌ها، قراردادهای میان گروه‌ها و کشورها و بندهای این پیمان‌ها را مو به مو و بدون هیچ حذف و تلخیص یاد کرده است. (برای نمونه: ج ۴، ص ۴۷۱-۴۷۹) یکی از منابعی که در تهیه این اسناد بسیار از آن بهره برده شده، کتاب *تاریخ مقدرات العراق* السیاسیه نوشته محمد طاهر العمری است. (برای نمونه: ج ۴، ص ۳۱۴، ۳۸۸)

ستیز میان شریف حسین و ملك عبدالعزیز و

به ریاست غفار خان و حبیب الله خان عین الملک در سال ۱۳۴۴ق. اشاره دارد. (ج ۵، ص ۸۳)

ذکر آمار و آگاهی‌هایی در جلد اول (برای نمونه: ج ۴، ص ۴۴۷، ۴۳۸) و بهره‌گیری از نشریات عربستان همچون جریده قبله (برای نمونه: ج ۴، ص ۴۵۲) از ویژگی‌های کتاب غازی است.

وی هنگام نگارش اواخر جلد پنجم کتاب از مکه بیرون رفته و به سرزمین‌های حجاز و جزیره العرب همچون یمن (ج ۵، ص ۳۱۶-۴۷۱)، لبحج (ج ۵، ص ۴۷۲)، عسیر (ج ۵، ص ۵۰۷)، حضرموت (ج ۵، ص ۵۸۲-۶۰۰)، عمان (ج ۵، ص ۶۰۹-۶۰۰) و بحرین (ج ۵، ص ۶۱۵-۶۰۹) سفر نموده و آگاهی‌های جغرافیایی، اقتصادی و سیاسی فراوان درباره این سرزمین‌ها به دست داده است. حدود، مساحت، جمعیت، صادرات و محصولات کشاورزی این جای‌ها و پیمان‌های سیاسی آن‌ها با دولت سعودی از جمله این آگاهی‌ها هستند. انواع مردم عرب و فرهنگ، علوم، قیایل و آداب و رسوم آن‌ها بخشی کوتاه از این کتاب را به خود اختصاص داده‌اند. (ج ۶، ص ۱۲۶-۱۹۴)

او همچنین به راه‌شناسی مکه و مدینه پرداخته است. (ج ۶، ص ۲۲۲-۳۳۵) منبع عمده او در این آگاهی‌ها، سفرنامه‌های حج همچون *رحله ابن جبیر* (برای نمونه: ج ۶، ص ۲۲۴)،

مکه (ج ۵، ص ۲۱۰) و قوانین تدریس، مواد درسی و نام استادان حرم مکی به صورت دقیق و مفصل پرداخته است. (ج ۵، ص ۲۲۴-۲۴۸)

وی در گزارش‌های اقتصادی، افزون بر یادکرد بهای اجناس و کالاهای مصرفی همچون عدس، گندم و روغن (برای نمونه: ج ۴، ص ۵۶۸-۵۶۶) گاه همچون کارشناسی اقتصادی به بررسی علل تورم و افزایش قیمت‌ها می‌پردازد. (برای نمونه: ج ۴، ص ۱۴۳) نرخ کرایه از مکه تا مدینه یا از مکه تا عرفات (برای نمونه: ج ۴، ص ۱۴۴، ۴۳۶)، هزینه سفر هر حاجی از هنگام ورود به مکه تا بازگشت به وطن (برای نمونه: ج ۴، ص ۱۶۸، ۵۴۷) و بررسی بعضی رویدادهای اقتصادی چون گرفتن مالیات، از دیگر مباحث اقتصادی کتاب به شمار می‌روند. (برای نمونه: ج ۴، ص ۱۴۵)

او در بخش‌هایی از کتابش اخبار مکه را به صورت سال‌شمار تنظیم و رخدادهای آن را سال به سال یاد کرده است. (برای نمونه: ج ۲، ص ۵۶۸-۶۳۶) شمار حج‌گزاران (برای نمونه: ج ۴، ص ۴۴۷، ۴۵۲) و آگاهی‌های فراوان درباره کاروان‌های حج‌گزار همچون شماره آن‌ها و نظامیان همراهشان برای محافظت از راهزنی‌ها، بخشی دیگر از مطالب این کتاب را تشکیل می‌دهند. (برای نمونه: ج ۴، ص ۱۴۱؛ ج ۵، ص ۸۳) گاه نیز آگاهی‌هایی درباره کاروان‌های ایرانی داده و از جمله به کاروانی

بهره‌گیری از یک نسخه خطی تصحیح و در انتشارات مکتبه اسدی به سال ۱۴۳۰ق. در هفت جلد به چاپ رسیده است. ملک بن عبدالله بن دهیش که مصحح کتاب/خبر مکه فاکهی نیز هست، مقدمه‌ای پردامنه درباره غازی و کتاب او نگاشته و در پانوشته‌های کتابش به بررسی برخی حدیث‌ها پرداخته و نام‌های خاص و مکان‌ها را به تفصیل شرح داده است.

◀ منابع

الاعلام: الزرکلی (م. ۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ اعلام المکین: عبدالله بن عبدالرحمن المعلمی، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۱ق؛ افادة الانام: عبدالله بن محمد الغازی (م. ۳۶۵ق.)، به کوشش ابن دهیش، مکه، مکتبه الاسدی، ۱۴۳۰ق؛ التاريخ القويم: محمد طاهر الکردی، به کوشش ابن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۲۰ق؛ تاریخ مکه از آغاز تا پایان دولت شرفای مکه: احمد السباعی (م. ۱۴۰۴ق.)، ترجمه: جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۸۵ش؛ العلماء و الادباء الوراقون فی الحجاز: عبدالوهاب بن ابراهیم، طائف، نادى الطائف الادبی، ۱۴۲۳ق؛ معجم المؤلفین: عمر رضا کتال، بیروت، دار احیاء التراث العربی - مکتبه المثنی؛ نشر الراحین فی تاریخ البلد الامین: عاتق بن غیث بلادی، مکه، دار مکه، ۱۴۱۵ق.

سید حامد موسوی علی‌زاده

رحله ابن بطوطه (برای نمونه: ج ۶، ص ۲۲۵) و رحله بتونی (برای نمونه: ج ۶، ص ۲۲۲، ۲۳۴) است. آگاهی‌هایی دقیق از خاندان‌های مشهور مکه همچون طبری و نسوری (ج ۶، ص ۳۳۶-۳۹۰) و گزارشی از شهرهای طائف و جدّه و تاریخ و ویژگی‌های این شهرها پایان بخش این کتاب هستند. (ج ۶، ص ۳۹۱-۴۹۷) ذیل‌هایی بر این کتاب نگاشته شده‌اند که از جمله آن‌ها/تمام الکلام علی افادة الانام نوشته خود نویسنده است. او در این ذیل، برخی از آگاهی‌های افادة الانام را کامل کرده و در پایان هر جزء از کتابش قرار داده است. مصحح در نسخه چاپی، این آگاهی‌ها را در پانوشته‌هایی با اشاره به آن گنجانده است. (برای نمونه: ج ۲، ص ۱۶۶، ۱۶۷) افزون بر این، محمد نصیف در نسخه‌ای که از این کتاب نگاشته، یادداشت‌هایی را بر آن افزوده است که به دست مصحح در پانوشته کتاب گنجانده شده است. (برای نمونه: ج ۵، ص ۶۰۳-۶۰۴)

جلد هفتم کتاب حاوی فهرست‌های مصحح از آیات، حدیث‌ها، نام‌های خاص، مکان‌ها و مصادر کتاب است. مصحح همچنین عکس‌هایی از مکان‌های مهم کعبه و مکه در روزگار حاضر فراهم آورده و همراه توضیحی مختصر در این جلد گنجانده است.

افادة الانام پس از نزدیک به ۸۰ سال بی‌مهری، به کوشش عبدالله بن دهیش، با

